

Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde ve Osmanlı Dönemi Nükûllü Fetvâ Mecmualarında “Kitâbu’l-e ribe”

Nergiz ÖNCE*

Öz: İçecekler konusunu ele alan bu makalede, erken dönem Hanefî mezhebi eserlerinde içeceklerle ilgili var olan tartışmalara her içecek özelinde yer verilerek mezhep imamlarının konuyla ilgili görüşlerini nasıl belirledikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte erken dönem Hanefî literatürünü esas alan ve bu döneme göre daha pratik ve yönelik olan Osmanlı fetvâ mecmualarında hangi içeceklerin ilk dönemden itibaren tartışılmaya gelindiği, yeni ne tür içecekler ortaya çıktı ve ele alınmıştır. Ayrıca bunlarla ilgili hüküm verilirken erken dönemdeki görüşlerin takip edilip edilmediği bir dizi ifadeyle eyhülsâmların seleflerinin neresinde durdukları tespit edilerek dönemin içeceklerle ilgili fikhî görüşlerini anlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî mezhebi, Osmanlı dönemi, fetvâ, kahve, uyu turucu, içecekler.

“Kitab al-Ashribah” in the Early Period of Hanafi School’s Books and Fatwa Collections With Nuqul in the Ottoman Period

Abstract: This article presents specific discussions about each kinds of “drinks” in early period writings of Hanafi school of Islamic jurisprudence and it also tries to analyze the methodology of Hanafi imams in making their decisions about the drinks. Furthermore, in this study, more practical Ottoman fatwa journals which based on early period Hanafi literature are surveyed to discover what kinds of drinks were being discussed since the early periods and kinds of new drinks were introduced. Additionally, it is aimed to comprehend fiqh opinions of that period drinks by figuring out whether or not the early period was followed, in other words, how the Sheikhu'l Islams followed their predecessors while ruling a fatwa about the drinks.

Keywords Hanafi School of Islamic Jurisprudence, Ottoman period, fatwa, coffee, drug, drinks.

ktibas / Citation: Nezgiz Önce, “Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde ve Osmanlı Dönemi Nükûllü Fetvâ Mecmualarında “Kitâbu’l-e ribe”, *Usûl*, 15 (2011/1), 91 - 124.

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Öğrencisi

Giri

Hiz. Muhammed (s.a.v.) zamanında tedrici bir ekilde yasaklanmı olan içkilerin hangileri oldu u ve ayette geçen “hamr” kelimesinin kapsamı öteden beri tartı lan konulardan biridir. Bu konuda Hanefîler özellikle Ebû Hanîfe haram içeceklerin halkasını dar tutmakla ithaf edilmi tir. Söz konusu tartı maları ve iddiaları anlayabilmek için bunların çıkı noktasının bilinmesi gerekti i dü ünçesindeyiz. Bu sebeple klasik dönem Hanefî mezhebi eserlerinde bu mevzunun nasıl ele alındı ının iyi tespit edilmesi gerekmektedir.¹ Bununla birlikte mezhep birikimini ve prati ini görebilmek adına fetvâ mecmualarının incelenmesinin önem arz etti i açıktır.

Biz de bu noktalardan hareketle fıkıh literatüründe içeceklerin incelendi i bölüm olan “kitâbu’l-e ribe”yi öncelikli olarak mezhebin temel eserlerinden tarayarak Hanefîler’in ilk dönemden itibaren sarho edici içeceklere nasıl yakla tıklarını ve mezhep içerisindeki görü ayrılıklarını belirleyece iz. Daha sonra Hanefîler’in içeceklere dair yakla ımlarında herhangi bir de i imin olup olmadığı , varsa hangi noktalarda ortaya çıktı ının tespiti için de Osmanlı fetvâ mecmualarına ba vurarak içeceklerle ilgili mezhep görü lerinin nasıl geli tti ini tespiti e çalışaca ız.

Bütün bunlar gerçekte tirilirken iki farklı dönemde ele alınan literatürdeki konuların i leyi inin paralellik arz etmesini sa lamak ve çalışmanın hacmini makul tutmak adına klasik dönemde kitâbu’l-e ribede geçen tabhu’l-asîr, bâbu’t-ta’zîr gibi alt ba lıklara ayrıca yer verilmeyecek, hadler kısmı da ayrıntılı bir ekilde anlatılmayacaktır.

Üç ana bölümde i lenecek olan makalenin ilk bölümünde, temel eserlerden içeceklerle ilgili en geni yelpazeyi sunan Mervezî’nin *el-Kâfî* adlı eseri çerçevesinde içeceklerin tanımları ve ilgili hükümleri belirtilecek, ikinci

¹ Hanefî mezhebi klasik dönem eserleri ile İmam Muhammed’in yazdı ı, *el-Câmiü’s-sagîr*, *Kitâbu’l-âsâr*, Ebû Yûsuf’a ait *Kitâbu’l-âsâr*, İmam Muhammed’in eserlerini bir araya getiren Mervezî’nin *el-Kâfî* adlı eseri, Mervezî’nin ça da ı olan Tahâvî ve Cessas’ın *Muhtasaru’t-Tahavî*, *erhu Meâni’l-âsâr*, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, *erhu Muhtasari’t-Tahavî*, *Muhtasaru’l-hılâfî’l-fukahâ* adlı e - ribe bölümü bulunan kitaplar kastedilmektedir.

bölümde temel tartı ma noktalarından birine de inilecek, üçüncü bölümde ise konunun fetvâ mecmualarında ele alını biçimleri klasik dönemle birlikte de erlendirilecektir.

A. Erken Dönem Hanefî Mezhebi Eserlerinde çecekler

1. Hamr ()

Sarho edici içeceklerden -ayette isminin geçmesine binaen- haramlı ı kesin olarak bilinen içecek hamrdır. Hükmü bu kadar açık olan hamrın mahiyeti ise oldukça tartı malıdır.

kökünden gelen “hamr” kelimesi sözlükte bir eyin örtülmesi, gizlenmesi, ba ka bir eyle karı ması, olgunla ması, sahiplenilmesi gibi anlamlara gelmektedir.²

Ebû Hanîfe hamrı, “ya üzüm suyunun/ ırasının bir süre bekletildikten sonra kaynaması,³ keskinle mesi ve köpü ünü atmasıyla olu an içki” ekinde tarif etmektedir.⁴ Ebû Hanîfe’nin di erlerinden farklı olarak neden köpük atma artını öne sürdü ü hususuna Cessas açıklık getirmi tir. Cessas, üzüm suyunun köpük attıktan sonraki haline “hamr” denilece i konusunda ittifak, köpük atmadan önceki hali için ihtilaf bulundu unu, hükümlerin de kesin bilgilere dayandırılması gerekti inden Ebû Hanîfe’nin ittifak mahallini benimsedi ini belirtmektedir.⁵

² bn Manzûr, *Lisânu’l-‘arab*, “hmr” md., Dâru’l-ma‘ârif, Kahire, h. 1119; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, “hmr” md., thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Vizaretü’l- r ad ve’l-Enba‘, Kuveyt, 1965.

³ Burada “kaynamak” tan kasıt fermantasyon sonucu aç ı a çıkan CO₂ gazının sıvı yüzeyinde baloncuklar meydana getirmesi sebebiyle kaynama benzeri bir görüntünün olu masıdır. Yoksa gerçek manada ate vb. ile kaynama kastedilmemektedir.

⁴ Mervezî, *el-Kâfi*, Süleymaniye Ktp., Molla Çelebi, nr. 68, vr. 14/a; Tahâvî, *Muhtasaru’t-Tahâvî*, thk. Ebû’l-Vefa el-Efgânî, Dâru’l-kitâbi’l-‘arabî, h. 1370, s. 277; Tahâvî, *erhu Meâni’l-âsâr*, tahrir brahim emseddîn, Darü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 2006, IV, 212; Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, Muhammed Abdullah Han, (Doktora Tezi), Câmiatu Ümmi’l-Kura Külliyyatü’ - eria’ ve’d-Dirasati’l-slâmiyye, h. 1415, II, 636.

⁵ Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 636.

Bu durumla ilgili Serahsî'nin de açıklamaları mevcuttur. Öncelikle Ebû Hanîfe'nin "hamr" ı üzüm suyundan farklı bir madde olarak gördü ü, üzüm suyunun helalli inin sabit oldu u ve sabitli i kesin olarak bilinen bir eyin ancak benzeri bir kesinlik ile ortadan kalkabilece i ve bu kesinli in sa lanması için de üzüm suyunun kaynadıktan sonra köpü ünü atması gerekti i belirtilmektedir. Sonrasında hadlerden yola çıkarak had sebeplerindeki noksanlı n üpheye yol açabilece i ve bu üphenin de haddi dü ürece i, haddin gerçekle mesi için had sebebinin tam olarak meydana gelmesi gerekti i vurgulanmı hamr haddi için de aynı durumun geçerli oldu u dolayısıyla hamrın eksiksiz oluşması gerekti i bunun da ancak köpük atma ile mümkün oldu u zikredilmi tir.⁶

Ebû Yûsuf'a göre ise hamr, ya üzüm suyunun bekletilip keskinle mesi ile elde edilen sarho edici içecektir.⁷ Ebû Hanîfe'de oldu u gibi köpük atma artı aramaz.⁸

Serahsî Ebû Yûsuf'un tanımını da yorumlamı tır. Ebû Yûsuf'a göre üzüm suyu keskinle ti i zaman sarho luk vasfı ortaya çıkmakta ve hamr meydana gelmi bulunmaktadır. Üzüm suyunun köpü ünü atmı ya da atmamı olmasının bu duruma bir etkisi yoktur.⁹

mam Muhammed'in, ilk dönem eserlerinde Cessas'ın Tahâvî erhi hariç hamr ile ilgili bir tanımı bulunmadı ı gibi Ebû Yûsuf veya Ebû Hanîfe'nin hamr tanımlarına her hangi bir itirazı ya da ziyadesi de mevcut de ildir. Cessas'ın eserinde ise Ebû Yûsuf'un hamr tanımı zikredildikten sonra "bu aynı zamanda mam Muhammed'in de sözüdür" ibaresi geçmektedir. Bazı fıkıh kitaplarında¹⁰ da görebilece imiz bu ifadenin kayna ı Cessas olabilece i gibi

⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, Matbaatü's-saade, Kâhire, 1331, XXIV, 13. Konuyla ilgili benzer açıklamalar için bkz. Aynî, *a.g.e.*, IX, 501; eyhzâde, *Mecmau'l-ehur fî erhi Mülteka'l-ebhur*, Dâru'l-ihyâi't-turasi'l-'arabî, h. 1316, II, 569.

⁷ Tahâvî, *erhu Meâni'l-âsâr*, s. 212; Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, s. 279; Cessas, *erhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 636.

⁸ Tahâvî, *Muhtasari't-Tahâvî*, s. 279.

⁹ Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 13.

¹⁰ Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 13; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fî tertibi' - erâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcut, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut,

bu cümleyi aktaranların bizim ulaamadığımız rivayetlere veya eserlere sahip olma ihtimali de bulunmaktadır.

Bunların yanında *el-Câmiü’s-sagîr*’in Sadru’ - ehîd’e ait olan erhinin bir nüshasında mam Muhammed’in “Her sarho edici hamrdır”¹¹ ifadesine yer verilir. Fakat di er bir nüshada aynı yerde bulunan ifade “Her sarho edici haramdır.”¹² ekinde geçmektedir. Serahsî’nin Mebsût’u da ikinci rivayet destekleyen bilgileri ihtiva etmektedir.¹³

Tüm bunlar göz önüne alındı ında, mam Muhammed’in kimi zaman görü bildirmemesi kimi zaman Ebû Yûsuf ile kimi zaman di er mezheplerle aynı görü ü payla ması ve her birini destekleyebilecek farklı rivayetlerinin aktarılması onun hamr tanımını ile ilgili net bir bilgiye ula ılmasını güçle tirmektedir.

Yine ilk dönem Hanefî mezhebi âlimlerinden Tahâvî ve Cessas da Ebû Yûsuf’un tarifini benimsediklerini belirtmişlerdir.¹⁴

Hamrın tanımına ve ne olup-olmadığı na dair özellikle Cessas ve Tahâvî ciddi tartışmalar yapmışlar ve çe itli delillerle görüşlerini ispata çalışmışlardır. Çalı mamızın sınırlarını zorlayacağı ından bu tartışmalara yer vermemekle birlikte, kısaca bu tartışmaların Hanefîler’in, hamrın ya üzüm suyunun pi i rilmeksizin bekletilip keskinle mesiyle meydana gelen bir içecek oldu u, ba ka hiçbir içecek e hamr denilemeyece i denilse bile bunun mecaz kapsamında de erlendirilip hükümlerinin kıyas edilemeyece i, ekindeki iddiaları ile kar ıt görüşler ve bu görüşlere kar ı serdedilen delillerden meydana geldi i söylenilebilir.¹⁵

1997, VI, 406; Semerkandî, *Tuhfetü’l- fukaha*, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1984, s. 325.

¹¹ Sadru’ - ehîd, *erhu Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 665, vr. 157.

¹² Sadru’ - ehîd, *erhu Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1544, vr. 97/a.

¹³ Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 4.

¹⁴ Tahâvî, *Muhtasaru’t-Tahâvî*, s. 278; Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 636.

¹⁵ Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, s. 324-328; Tahâvî, *erhu meâni’l-âsâr*, IV, 211-215.

Di er mezhepler ise a ırlıklı olarak hamrı; üzüm, hurma, mısır, bu day, bal... hangi maddeden olursa olsun sarho edici her türlü içki olarak tanımlamı lardır.¹⁶

Hamr ile ilgili hükümlere gelindi inde mezhep içinde ittifak oldu u görülmektedir. Buna göre hamrın zaruret hali dı nda zerre miktarı içilmesi haramdır. Müslüman bir kimsenin hamr bulundurması ve alım-satımı yasak olup, Müslüman birinin hamrı döküldü ünde tazmin yükümlülü ü do maktadır. Hamrın tortusuyla taranmak, hamr içine bitki koyup koku olarak kullanmak, hayvana hamr içirmek mekruh kabul edilmi , hamr ile tedaviye ise kesinlikle cevaz verilmemi tir. Hamrın necisli i de üzerinde ittifak bulunan noktalardan biridir. Önemli bir di er husus ise hamrın sirkele mesi ya da sirkele tirilmesidir. Di er mezhepler kendili inden sirkele mesi ile dı arıdan müdahale yoluyla sirkele tirilmesi arasında fark gözetirlerken Hanefî mezhebinde bu konuda mezhep içi bir ihtilaf söz konusu de ildir. Sirkele tirme ya da hamr içine balık, tuz gibi maddeler atma kimyasal i lemler oldu undan hamrın yapısını de i tirmektedir. Daha sonraki bölümde Osmanlı fetvâlarında geçen içeceklerle ilgili tartı malar açısından bu husus önem arz etmektedir.

2. Seker ()

Kuru hurma, mersin (çkinin iddetini arttırmak için kullanılan,¹⁷ Arap topraklarında çokça bulunan, düz arazi ve da larda yeti en, sürekli ye il yapra ı bulunan ayrıca büyük bir a aç haline de gelebilen bitki¹⁸) ve ke ûttan (nebîz yapımında kullanılan, sarı renkte, yaprakları ve gövdesi bulunmayan bir çe it bitki¹⁹) olu an içecek. Genelde kuru hurmanın suda bekletilip pi irilmemi

¹⁶ Sahnûn, *el-Müdevvene*, n r. Zekeriya Âmirât, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, IV, 523; bn Kudâme, *el-Mugnî erhu Muhtasari'l-Hirakî*, Dâru'l-âlemi'l-kütüb, X, 495; irbinî, *Mugni'l-muhtâc*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1997, IV, 246; Tahâvî, *erhu Meâni'l-âsâr*, s. 214-215; Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 324.

¹⁷ *Lisânü'l-'arab*, “skr” md.

¹⁸ *Lisânü'l-'arab*, “evs” md.

¹⁹ *Lisânü'l-'arab*, “k t” md. Latince, *Artemisia Absinthium*, Türkçe kar ılı ı ise, *Pelin otu* dur. Papatyagillerden olup ilaç ve içki yapımında kullanılır. Ayrıca bkz. *Lisânü'l-'arab*, “frs” md.; *Tâcu'l-'arûs*, “frs” md.

hali için kullanılmı tır. Hurma hamrı olarak da adlandırılmı tır.²⁰ Ayrıca seker, nakî‘u’t-temr (kuru hurma ho afı)²¹ ile e anlamlı kullanılmı tır.

Kitaplarda geçen sekerle ilgili rivayetler genelde aynıdır. Ancak mezhep içerisinde hükümleri ile ilgili ihtilaflar bulunmaktadır.

Seker ismi bazı eserlerde özel olarak geçmemi , kuru hurma nakî‘i olarak bahsedilmi ve Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf tarafından mekruh görüldü ü belirtilmi tır.²² Ebû Yusuf’un kitabında Ebû Hanîfe’den Hammad yoluyla brahim en-Nehâf’nin sekeri mekruh gördü üne dair aktarılan rivayette Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf’un sekeri mekruh kabul ettiklerini göstermektedir.²³ mam Muhammed, sekeri kuru hurmanın pi irilmemi hali olarak tarif etmi ve hamr gibi haram oldu unu belirtmi tır.²⁴ Mervezî’nin ismi hamr olmasa bile hükümünün hamr gibi oldu unu belirten bn Ömer’den aktardı ı rivayet,²⁵ Cessas’ın sekerin haram oldu una dair sıraladı ı deliller bu iki müellifin mam Muhammed’in görüşünü benimsedi ini göstermektedir.

Tahâvî ise sekeri di er nebizlerden ayırmak için bir neden görememi Ebu Hanîfe ile Ebû Yûsuf’u bu konuda tutarsızlıkla suçlamı tır. Zira O ikisinin kullandı ı delilin bir benzeri ba ka bir hadis bulundu unu burada hamrın iki eyden de il de be eyden yapıldı ndan bahsedildi ini ilkinin seçilmesinin mantikî bir gerekçesi olmadı nı savunmu tur. (Cessas iki hadis arasında ayırım yaparken ilkinin sened açısından daha sa lam oldu undan bahsetmi - tir.)²⁶ Tahâvî ayrıca, helal oldu u icma ile kabul edilmi bir eyin ancak haram kılındı nı gösteren bir icma ile dı arıda tutulabilece ini, buna göre haram

²⁰ Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 619; *Lisânü’l-‘arab*, “skr” md.; mam Muhammed, *el-Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 849, vr. 87/a; Neseî, *a.g.e.*, s. 318; *Tâcu’l-‘arûs*, “skr” md.

²¹ Buradaki ho af kar ıla tırması tamamen sözlük anlamına dayanmaktadır. Yoksa bilinen manadaki ho af, meyve ya da kurularının ekerle birlikte suda kaynatılmasıyla olu maktadır. Bahsi geçen seker ise pi irilmeksizin elde edilen bir içecek türüdür ve sarho edici vasfı bulunmaktadır.

²² Tahâvî, *Muhtasariü’t-Tahâvî*, s. 278.

²³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-âsâr*, s. 228.

²⁴ mam Muhammed, *el-Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 849, vr. 87/a.

²⁵ Mervezî, *el-Kâfî*, vr. 11/a.

²⁶ Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, V, 328.

kılındı ına iman etti inin hamr oldu unu, hamr olmayan içeceklerin haram kılındı ına dair ahitlik edemeyece ini, hamrın azının da ço onun da haram olup di er içeceklerden sarho edici miktarının haram bunun dı ndakinin mübah oldu unu, aklî dü ünme ve kıyasın da bunu gerektirdi ini belirtmi - tir.²⁷

Sekerle ilgili olarak Tahâvî'nin yorumları hem O'nun içeceklerle ilgili gö- rü ünü özetlemesi bakımından hem de mezhep imamlarına getirdi i ele tiriler bakımından oldukça önemlidir.

3. ubeyrâ (الغبيراء)

el-Kâfi'de “ ubeyrau's-seker” ekinde tamlama olarak geçmektedir. ubeyra, toz rengi anlamına gelen “ ” in müennesi olan “ ” kelime- sinin ism-i tasgîridir. ubeyrau's-sekerin bahsi geçen renge benzemesinden dolayı bu ismi almı olmasının yanında kuru hurmadan pi rilmeden elde edilen nebîz için de kullanılma ihtimali bulunmaktadır.²⁸ Ebû Hanîfe ise ubeyrânın bilinen bir a aç oldu unu, yapraklarının ve meyvesinin renginden dolayı bu ismin verildi ini, olgunla tı nda ise kıpkırmızı oldu unu meyvesi- nin de bu isimle anıldı ını söylemi tir. Ayrıca bu meyvelerden elde edilen sarho edici içkinin de adı olmu tur.²⁹ Ebû Hanîfe'nin tarifini yaptı ı ubeyrânın tam olarak ne oldu unu anlamak adına ba vurdu umuz di er kaynaklardan elde etti imiz bilgiler ı ı nda Türkçe kar ılı mın *üvez* oldu u ortaya çıkmı tır.³⁰ Latince *sorbus* olarak geçmekte olup gülgillerdendir.³¹ Pek

²⁷ Tahâvî, *erhu Meâni'l-âsâr*, s. 214, 215.

²⁸ Neseî, *a.g.e.*, s. 319.

²⁹ *Lisânü'l-'arab*, “ br” md.; *Tâcu'l-'arûs*, “ br” md.

³⁰ Tıp kitabı yazarı olan et-Türkmâni eserinde ubeyrânın bilinen bir a aç oldu u, meyvelerinin orta büyüklükteki bir zeytin kadar bulundu u, ho kekremsi (buruk) –içerdi i tanen sebebiyle- bir tada sahip oldu u, ondan elde edilen macunun ya da kurutulmu meyvesinin ishale iyi geldi i, erbetinin de iddetli öksürü e faydalı oldu u ve safrayı söküüp attı ı bilgisini vermi tir. et-Türkmânî, *el-Mu'temed fi'l-edviyeti'l-müfredede*, tsh. Mustafa Sakka, Dârü'l-ma'rife, Beyrut, ty.

³¹ H. Kemal Ça ın, *Bitkilerin Gizli Dünyası II*, Bulut yay., stanbul, 2004, s. 109.

çok türü bulunmaktadır. ubeyrânın ise sayılan özelliklerinden dolayı *sorbus aucuparia* olarak bilinen ku üvezi olma ihtimali yüksektir.³²

Kullandığımız temel kaynaklarımız arasında sadece *el-Kâfi*’de bu içeceğin adı geçmektedir. Mervezî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Muaz b. Cebel’i Yemen’e göndereceği zaman Muaz’a oranın halkını ubeyrâu’s-sekerden vazgeçirmesini emrettiği ekinde bir hadis zikrederek³³ söz konusu içeceğin haram olduğunu anlatmak istemiştir.³⁴

4. Fadîh (الفضيخ)

Ya üzümden ya da ham hurmadan pişirilmeksizin yapılan, sarho edici içecek. Ayrıca fadîh, ham hurmanın kurutulduktan sonra bölünerek çiğ haliyle suda demlenmesi sonucu elde edilen içecek olarak da tarif edilmiştir.³⁵

Mervezî ve Cessas’daki müelliflerin eserlerinde fadîh ismine tesadüf edilmemektedir. Bu durum eserlerde ona ait hükümlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira Cessas fadîhle ilgili aktardığı bir rivayet sonrasında bunun nakî’ü’t-temrin (kuru hurma nakî’i) tahrimine delil olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir.³⁶ Ayrıca fadîhin nakî’ü’l-büsr (ham hurma nakî’i) olarak tanımlandığına da yer vermiştir.³⁷

Mezhep görüşü ise önceki iki içkide olduğu gibidir. Yani Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf mekruh, İmam Muhammed ile Cessas haram, İmam Tahâvî de sarho etmeyecek miktarı mübah kabul etmektedir.

³² Necati Güvenç Namıkolu, “Di budak Yapraklı Ku üvezi”, *Türkiye’nin Ağaçları ve Çalıkları*, NTV yay., İstanbul, 2007.

³³ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 11/a; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah el-Cum’a, Mektebetü’r-rü d, Riyad, 2004, VIII, 166.

³⁴ Ayrıca ubeyrânın yenmesi ile ilgili hükümler için bkz. Takiyyüddin İbn Teymiye, *Risale fî hükmi ekli’l-ubeyrâ*, Süleymaniye Ktp., Reisü’l-küttâb, nr. 01153, vr. 17-19/a.

³⁵ *Lisânü’l-‘Arab*, “fdh” md.; Nesefî, *a.g.e.*, s. 318; *Tâcu’l-‘Arûs*, “fdh” md.

³⁶ Cessas’ın söz konusu içeceğin ham hurmadan değil de kuru hurmadan elde edilmesini söylemesi fadîh yapılırken ham hurmanın kurutma işleminden geçmesi ile ilgili olabilir. Yoksa Cessas sekerin nakî’ü’t-temr olduğu özelliikle belirtmiştir. Bir diğeri ihtimalse sekerle fadîhin eş anlamlı olmasıdır.

³⁷ Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahavî*, II, 218.

5. Nakî (النقيع)

Kuru üzümün suya atılıp tadı suya çıkıncaya kadar bekletip tanelerinden süzülmesiyle olu an içecek. Kuru hurma ve di er hububattan da yapılmaktadır.³⁸ “Nakîü’z-zebîb” (kuru üzüm nakîi), nakîü’t-temr (kuru hurma nakîi) ekinde izafet terkibi olarak kullanılmaktadır. *el-Kâfi*’de bu terkiplerin ba ına bir de nebîz eklenmektedir. “نبيذ الزبيب المنقع” (kuru üzüm nakîinin farklı ekilde ifade edilmi halidir.) “نبيذ الزبيب المعتق النقيع” (uzun süre bekletilmi olan kuru üzüm nakîi anlamına gelmektedir.) gibi farklı varyasyonları mevcuttur.³⁹

Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf’a göre, kuru üzüm, ham hurma ve kuru hurma nakî’leri kaynadı ı takdirde mekruhtur.⁴⁰ Ayrıca Cessas, Tahâvî’nin *htilâfu’l-ulemâ* adlı eserinin muhtasarında Ebû Yûsuf’un Ebû Hanîfe’den, kuru hurma nakî’inin haram oldu unu, ancak bu haramlı ın hamrın tahriminden farklı oldu u ekinde rivayette bulundu unu belirtmi tir.⁴¹

mam Muhammed di er içeceklerden farklı olarak bunu tahrîmen mekruh olarak niteler.⁴²

6. Nebîzü’z-zebîb (نبيذ الزبيب)

Kuru üzümde elde edilen nebîz anlamına gelmektedir. Sadece kuru üzümde yapılan nebîz olarak ele alındı ında içilmesinde her hangi bir beis görülmemektedir. Ancak yapılan bu nebîzin bekletilme süresiyle ilgili tartı -malar mevcuttur.

Mervezî’nin eserinde on gün ya da bir ay bekletilmi olan kuru üzüm nebîzinin hamr oldu unu ve kaçınılması gerekti ine dair bir rivayet bulunmaktadır.⁴³ Yine bekletilmi kuru üzüm nebîzinin pi memi halinin kaynama-

³⁸ *Lisânü’l-‘arab*, “nk” md.; Nesefî, *a.g.e.*, s. 320; *Tâcu’l-‘arûs*, “nk” md.

³⁹ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/b, 14/a.

⁴⁰ Tahâvî, *erhu Meâni’l-âsâr*, IV, s. 215.

⁴¹ Cessas, *Muhtasari htilâfu’l-‘ulemâ*, IV, 371.

⁴² mam Muhammed, *el-Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 849, vr. 87/a.

⁴³ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 11/a. Aynı rivayet için bkz. mam Muhammed, *el-Âsâr*, s. 228.

dı ı sürece içilebilece i, kaynayıp keskinle mesi durumuna onda hayır olmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁴

Tahâvî Ebû Hanîfe’nin kuru üzüm nebîzinin bekletilmi halini mekruh kabul ettiğini zikretmiştir. Ancak Cessas buna itiraz etmiş ve Ebû Hanîfe’nin pi irilmi olduktan sonra bekletilip bekletilmemesi arasında bir fark gözetmediğini, Tahâvî’nin zikrettiği bu rivayetin bilinmediğini, mezhebin icmâ ettiğini esas rivayetin Ebû Hanîfe’nin: “Dört ey hariç –hamr ve üçte ikisi gidip üçte biri kalana kadar pi irilmemi olanlar- bütün nebîzler helaldir” sözü olduğunu belirtmiştir. Burada tam olarak dört ey geçmediği için onların “hamr, pi irilmi üzüm suyu (üçte birinden fazlası kalacak ekilde pi irilen), nakî’ü’t-temr (seker) ve nakî’ü’z-zebîb olduğu unu ayrıca açıklamıştır.⁴⁵ Cessas’ın ifadelerinden kuru üzüm nebîzinin pi irilmi ve sonrasında bekletilerek keskinle mi hale gelen bir içecek olduğunu anlamaktadır. Serahsî Ebû Yûsuf’un da ilk etapta pi mi halinden bahsettiğini ancak bn Abbas’ın burada kastettiğinin kuru üzüm suyunun özellikle çi hali olduğunu ve gerçek manada “nbz” den mü tak olan “nebîzin” kuru üzüm veya kuru hurmanın suya atılarak tadının suya çıkmasıyla elde edildiğini, fakat pi irildiğinde bu hal de i ece inden nebîz isminin gerçek manada de il mecaz olarak kullanılabilmesi söylemiştir.

Sonuç olarak Mervezî, Tahâvî ve Serahsî nebîzü’z-zebîbi, kuru üzümün suyun içine atılarak tadı çıkana kadar bekletilmi hali olarak ifadelendirmişler, bu süre zarfında içilmesinde bir sakınca görmeyip sarho edici hale gelecek kadar bekletilmiğinin içilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Cessas ise nebîzü’z-zebîbin pi irilmi kuru üzüm suyu ve hükmünün mübah olduğunu, uzun süre bekletilip bekletilmemesinin de bu hükmü de i tirmeyeceğini dile getirmiştir.

7. Tılâ ()

Deve katranı anlamına gelmektedir. Kinaye yoluyla hamr için de kullanılmıştır. Üzüm suyunun üçte ikisi gidene kadar kaynatılmasıyla elde edilen içecektir. Müsellel olarak da bilinir. Koyu kıvamı dolayısıyla develerin uyu-

⁴⁴ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 11/b.

⁴⁵ Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 619.

vb. hastalıklardan kurtulması için kullanılan katrana benzedi i için bu ismi almı tır.⁴⁶

Ebû Yûsuf'ta geçen ve daha sonra di er eserlerde de gelecek olan bir rivayette üçte biri kalıncaya kadar pi irildi i net bir ekilde ifadelendirilmi , Hz. Ömer ve Enes b. Mâlik'in tılâ içti i ile ilgili rivayetlere yer verilmi tır.⁴⁷ Hz. Ömer'in içti i tılâ müselles iken, Enes b. Mâlik'in içti i munassaf (yarısı gidene kadar pi irilen) olarak geçmektedir.⁴⁸ Aynı haber mam Muhammed'in eserinde de kayıtlıdır ve O bu görü e katılmadı ını, üçte ikisi gidip üçte biri kalana kadar pi irilmeyen tılânın içilmesinin uygun olmadığı (mekruh oldu unu) açıkça ifade etmi ve Ebû Hanîfe'nin görü ü oldu unu söylemi -tir.⁴⁹

mam Muhammed üçte ikisi gidinceye kadar pi irilen üzüm suyunun içilmesinde ise bir sakınca olmadığı na dair rivayete katıldı ını ifade etmi sonrasında brahim en-Nehâi'nin tılâyı sertle inceye kadar bekletip sonra içti i ve bunda bir beis görmedi ine dair haberi sadece Ebû Hanîfe'nin sözü olarak nitelemi kendi görü ünü belirtmemi tır.⁵⁰ Bir di er eseri *el-Câmiü's-sagîr*'de de tılâ ve benzeri içecekleri içmede bir sakınca olmadığını (mübah oldu unu) zikretmi tır.⁵¹

Tahâvî *el-Muhtasar*'ında üzüm suyunun üçte ikisi gidip üçte biri kalana kadar pi irilip sonra kaynamı halinin içilmesinde Hanefî mezhebi imamlarının hepsine göre mübah oldu unu ifade etmi tır.⁵² Cessas da üçte biri kalacak ekilde pi irilen içecek hakkındaki rivayetlerin tevatür derecesinde me hur olması sebebiyle mübah oldu unu belirtmi tır.⁵³

⁴⁶ *Lisânü'l-'arab*, "tla" md.; Nesefî, *a.g.e.*, s. 318; *Tâcu'l-'arûs*, "tla" md.

⁴⁷ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 227; bn Ebî eybe, *el-Musannef*, VIII, 130.

⁴⁸ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 227.

⁴⁹ mam Muhammed, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 709.

⁵⁰ mam Muhammed, *Kitâbu'l-âsâr*, s. 708.

⁵¹ mam Muhammed, *el-Câmiü's-sagîr*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 849, vr. 87/a.

⁵² Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 281.

⁵³ Cessas, *erhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 626.

8. Halîtân (الخيطا)

“ ” (karı tırmak) fiil kökünden türemi olup, kuru üzüm ile ya üzümün, kuru hurma ile ya hurmanın ya da kuru hurma ile kuru üzümün...vb karı tırılmasıyla yapılan nebîz anlamına gelmektedir.⁵⁴

Ebû Yûsuf, mam Muhammed ve Mervezî’nin aktardığı Halîtânla ilgili iki ortak rivayet bulunmaktadır. Birincisi mameyn’nin eserlerinde kayıtlı olan: “bn Ömer için kuru üzüm nebîzi yapılmı tı fakat o bundan hoşlanmadı ve cariyesine: “içine hurmalar at” dedi” ekindeki haberdur.⁵⁵ Mervezî de aynı olayı aktarmı tı fakat rivayette nebîzi içen bn Ömer de il Hz. Peygamber (s.a.v.), O’nun içine hurma atmasını söyledi i ki i de Hz. Ay e olarak geçmektedir.⁵⁶

Halîtâna dair di er rivayet brahim en-Nehâî’den: “Kuru hurma ve kuru üzümün karı tırıldı ı nebîzi içmekte bir sakınca yoktur. O ikisinin karı tırılması ilk önce kıtlık vaktinde tıpkı ya ve etin bir arada bulundurulmasının, bir adamın iki çe it hurmayı bulundurmasının kerih görülmesi gibi kerih görülümü tı. Fakat bugün için bir sakınca kalmamı tır.” ekinde nakledilmi tir.⁵⁷

Mervezî’nin e ribe bölümünün ba nda kullandı ı ve eybânî’nin de yer verdi i halîtânla ilgili önemli bir di eri bn Ziyad’dan aktarılan haberdur: “bn Ömer bana öyle bir içecek içirdi ki neredeyse evimin yolunu bulamayacaktım. Ertesi gün O’nu bu durumdan haberdar ettim ve bana dedi ki: “Onun içine hurma ezmesi ve kuru üzümünden ba ka bir ey eklemedim.”⁵⁸

Buraya kadar olan kısımdan halîtân içilmesinin mübah oldu u anlaşıyor. Fakat son rivayette bulunan ifadeler halîtânın bn Ziyad’ı sarho etti i ve bu durumda haram kabul edilmesi gerekti i gibi haklı bir itiraza sebebiyet verebilir. Serahsî de bu üpheyi izale etmek için: “bn Ömer’in sahabeler arasında zahidli i ve meseleleri iyi kavraması ile bilinen bir kimse oldu undan ne

⁵⁴ *Lisânü’l-‘arab*, “hlt” md. ; *Tâcu’l-‘arûs*, “hlt” md.

⁵⁵ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 226; mam Muhammed, *el-Âsâr*, II, 700.

⁵⁶ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/a.

⁵⁷ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 226; mam Muhammed, *el-Âsâr*, II, 701-702; Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/a.

⁵⁸ mam Muhammed, *el-Âsâr*, II, 701; Mervezî, *a.g.e.*, vr. 11/a.

ayetlerde yasaklanan ne de kendisinin içmedi i bir eyi ba kasına içirmesi dü ünülebilir. kram edilen bu içece in keskinle mi oldu unu ve bu nedenle evin yolunu do rultamayacak kadar etkilendi ini belirtmi tik. Ancak bu etki gerçekte sarho lu un etkisi olmayıp, etki mübala alı bir yolla ifade için bu ekil söylenmi tir. Aksi takdirde helal olmazdı. bn Ömer’in hurma ve kuru üzümden ba kasını eklemedi ini söylemesi, hurma ve kuru üzümün pi irilerek azının içilmesinde keskinle mi bile olsa bir sakınca olmadı nı göstermektedir” demi tir.

Serahsî’nin yaptı ı doyurucu açıklamalarda dikkati çeken bir husus “hurma ve kuru üzümün pi irilmi leri” ifadesidir. Oysaki Mervezî ve eybânî’nin aktarımlarında böyle bir kayıt geçmemektedir. Daha önce kuru hurmanın ve kuru üzümün pi irilmeden bekletilip keskinle mi hallerinin Hanefîler tarafından haram kabul edildi ini ifade etmi tik. Serahsî halitânın keskinle mi bir içki oldu unu söylemesi ve bu iki maddenin pi irilmemi hallerinden elde edilen içkinin hükmünün haram olması O’nu haklı çıkarmaktadır. Fakat halitânla ilgili farklı rivayetlerde bunların çi olarak suya atılıp uzun süre bekletilmeksizin içilmesinden bahsedilmi tir. Bu durumda halitaynın mübah kabul edilebilmesi için ya Serahsî’nin dedi i gibi pi irilmesi (pi irilme sonrasındaki keskinle meyi sakıncalı görmemektedirler) ya da çi olarak suya atılıp mayalanmasına fırsat vermeyecek ekilde tüketilmesi gerekmektedir.

Klasik kaynaklarda bir de kuru üzüm ve kuru hurmanın dı nda karı tırılarak meydana getirilen farklı içeceklerden söz edilmi tir. Mervezî eserinde bunları farklı alternatifleri de göz önünde bulundurarak ayrıntılı bir ekilde soru-cevap tekni iyle i lemi tir. Bu sorular arasında, kuru üzüm nebîzinin ya da bal ve kuru hurma nebîzi karı ımının içine ya üzüm atılması, bal ve elmanın birlikte pi irilip yıllandırılması, süt ile bu dayın, kuru hurma ile ke üt otunun birlikte pi irilmesi ile elde edilen içeceklerin hükümleri geçmektedir. Verilen cevaplardan karı ımlarda dikkat edilmesi gereken hususların, ya üzümün kaynatılmak suretiyle üçte ikisinin gitmesi ve elde edilen nebîzin içinde ya üzüm bulunuyorsa iddetlenmemesi oldu u ortaya çıkmaktadır.⁵⁹

⁵⁹ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 15/a-15/b.

9. Buhtuc ()

el-Kâfi’de “nebîzü’l-buhtuc” ekinde geçmektedir. Arapçala mı bir sözcük olup, aslı Farsça “بخته” ekinindedir. Pi irildikten sonra bekletilerek keskinle ip sarho edici hale getirilen ve tortusuyla birlikte içilen içecektir.⁶⁰ Üzüm suyunun üçte ikisi gidip üçte biri kalıncaya kadar pi irildikten sonra giden miktar kadar suyun üstüne eklenip tekrar çok az pi irilerek keskinle ip köpü ü atana kadar bekletilmesiyle elde edilen içecek olarak da tarif edilmiştir.⁶¹

Eserlerimizden *el-Kâfi*’de ismi “nebîzü’l-buhtuc” ekinde geçmektedir. Buhtuc için soru cevap ekinde içilmesinde bir beis olmadığı belirtilmiştir, içinde bulunan madde, yapım ekline dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak öncesinde Hz. Ömer’in tılâ ilgili rivayeti bulunmakta, üçte ikisi gidinceye kadar pi irilen içkinin mübah kabul edildiği, sonrasında ise munassafa dair hüküm, yarısı ya da daha azı gidinceye kadar pi irilene ise ruhsat verilmemiştir, geçmektedir.⁶² Bu cümlelerden yola çıkarak müellifin yarısından azı gidecek ekinde pi irilenlere ruhsat vermediği için buhtucun üçte ikisi gidene kadar pi irilenlerden olduğu dolayısıyla içilmesinde bir beis görmediği düşünülebilir.

10. Bitâ‘ ()

Yemen halkının baldan elde ettikleri sarho edici içeceğin adıdır.⁶³ Bitâ‘a dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Mûsâ’dan aktarılan rivayettir: “Rasulullah beni ve Muaz’ı Yemen’e göndereceği zaman biz: “Ey Allah’ın rasulü orada bu day ve arpadan yapılan iki içecek bulunmaktadır. Bunlardan ilkinemiz ikincisine bitâ‘ denir. Onlardan içelim mi?” dedik. Rasulullah da: “Çin fakat sarho olmayın!” dedi.⁶⁴

⁶⁰ *Lisânü’l-‘arab*, “bhtc” md. ; *Tâcu’l-‘arûs*, “bhtc” md.

⁶¹ Neseî, *a.g.e.*, s. 318.

⁶² Mervezî, *a.g.e.*, vr. 14/a.

⁶³ *Lisânü’l-‘arab*, “bt” md.; Neseî, *a.g.e.*, s. 318; Tahâvî, *erhu Meâni’l-âsâr*, s. 217; *Tâcu’l-‘arûs*, “bt” md.

⁶⁴ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 220.

Tahâvî'nin eserine aldığı bu rivayet hem bita' için zikredilen rivayetin tam tersi manaya gelmesi hem de bita'ın baldan değil de arpadan yapıldığını ifade etmesi açısından ilginçtir.

Tahâvî bir diğer eserinde nebîzlerin kuru hurmadan, kuru üzümünden, baldan ya da mısırdan yapılmasının yıllanıp yıllanmamasının bazılarının bazılarıyla karıştırılıp karıştırılmamasının peşirdikten sonra bir sakıncası olmadığını ilgilili Ebû Hanîfe rivayetini aktarmıştır. Bu da yine baldan yapılan nebîzin mübah olduğunu belirtmektedir.

Musa el-E arî'den gelen rivayetin bir benzeri Cessas'ın eserinde geçmektedir: “el-E arî'den: “Rasulullah beni ve Muaz'ı Yemen'e göndereceği zaman dedim ki: “Ya Rasulallah bizi göndereceğiniz yerde sarho edecek derecede keskin bita' ve mizr denen içecekler vardır.” dedi ve Rasullah'a sözü bırakınca cevâmî'ul-kelim bir cevap verdi: “Benim haram kıldığımı sarho luk namazdan alıkoyacak sarho luktur” dedi”. Cessas bu haberi aktardıktan sonra bu içeceklerin azının namazdan alı koyacak kadar sarho edici olmadığını söylemiş, böylece sarho edici miktara gelmeyen kısmının mübah olduğunu kasdetmiştir.⁶⁵

11. Mizr ()

Bu day, arpa gibi hububattan yapılan içeceklere dense de esas olarak mısır nebîzinin adıdır.⁶⁶

Yukarıda bita' ile ilgili rivayet ve hükümlerden bahsedilirken mizr de beraberinde anılmıştır. (Bita'ya dair açıklama ve rivayetler daha önce geçtiği için burada tekrarına lüzum görmüyoruz.) Dolayısıyla bu konudaki görüşler aynıdır. Hanefîler'e göre mizr de peşirmekle elde edilen bir içkidir ve peşirdikten sonra keskinle iç sarho edici hale gelmesi hükmünü deşitirmez. Yani sarho edici miktara gelmediği müddetçe içimi mübahdır.

⁶⁵ Cessas, *erhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 625.

⁶⁶ *Lisânü'l-'arab*, “mzr” md.; Neseffî, *a.g.e.*, s. 318; Tahâvî, *a.g.e.*, s. 217; *Tâcu'l-'arûs*, “mzr” md.

Bütün bu sayılan içeceklerin dışında bir de dut, incir, eker kamı, fânîz,⁶⁷ nâtif⁶⁸ melas⁶⁹ ya da pirinçten elde edilen içeceklerin hükmü sorulmuş ve bunlardan yapılan bütün nebîzlerin içilebilir olduğu cevabı verilmiştir.⁷⁰

Ayrıca benc (ha ha) bitkisine *el-Kâfi*’de kısaca değinilmiş, sadece tedavi amaçlı kullanımından bahsedilmiş ve kişinin aklî melekelerine bir zararı olması halinde kullanımının uygun olmadığından söz edilmiştir.⁷¹

E ribe bölümlerinde yukarıda verilen bilgilerin dışında bu içeceklerin alım-satımı, tazmini, necisliyi, ba ka maddeye dönüşürülmesi, sarho edici içeceklerle tedavinin hükmü, sarho lu un tanımı, sarho un tasarrufu, hadler, üzüm suyunun pırilmesi ve ta’zîre dair ciddi tartışmalar ve kıymetli bilgiler mevcuttur.

B. Ço u Sarho Edenin Azı da Haram mıdır?

Nebîzlerin sarho etme özelliği olmayanları ittifakla helaldir. Bir di er ittifak mahalli sarho edici miktardaki nebîzin haram olduğu değildir. İhtilafli kısım ise çok içildiğinde sarho eden bir içkinin azının da haram olup olmadığıdır. Bu tartışma daha sonra gelecek olan fetvâ mecmualarında geçen içeceklerle ilgili hükümleri anlamak için de son derece önemlidir.

Çalı mamızda adı geçen bütün eserlerde görebileceğimiz aynı zamanda diğer mezheplerin de delil olarak kullandığı tartışmaların odak noktası "كثيره فقليله (ço u sarho edenin azı da haramdır) rivayetidir."⁷²

Rivayetin *el-Kâfi* ile İmam Muhammed’in *el-Âsâr* adlı eserinde geçen ekillerinin önemine binaen zikredilmesi gerekmektedir.

عن إبراهيم قال: قول الناس: "ما أسكر كثيره فقليله حرام" خطأ إنما أرادوا السكر حرام

⁷³.

⁶⁷ Bir çe it tatlıdır. Arapçaya Farsçadan girmiştir. Lisânu’l-‘arab, “fnz” md.

⁶⁸ Badem, ceviz ve fıstıktan oluşan bir tür tatlı. Lisânu’l-‘arab, “ntf” md.

⁶⁹ Eker üretiminde billurla anı ekerden sonra kalan posa. TDK, “melas” md.

⁷⁰ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 15/a.

⁷¹ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/a.

⁷² Ebû Dâvud, “E ribe”, 5; Tirmizî, “E ribe”, 2; İbn Mâce, “E ribe”, 10; Nesâî, “E ribe”, 25.

إبراهيم قال: "ما أسكر كثيره فقليله حرام" خطأ من الناس إنما :

⁷⁴.

Ebû Yûsuf'un kitabında da bir benzeri bulunmaktadır. Söz konusu ibare ise öyledir:

عن إبراهيم قال: قول الناس كل مسكر حرام خطأ منهم إنما أرادوا السكر حرام خاصة.⁷⁵

Yukarıda geçen ilk iki rivayet birbirine oldukça benzemektedir. Her ikisinde de de brahim en-Nehâî'nin " *nsanların ço u sarho edenin azı da haramdır sözü yanlış tır*" ekinde söyledi i kısım aynıdır. Birincisinde bununla sarho lu un haram oldu unu ve insanların yanlışlı ını tekrardan belirtirken, ikincisinde her içece in sarho luk veren miktarının haram oldu u anlatılmak istenmi tir. mam Muhammed bunun Ebû Hanîfe'nin sözü oldu unu belirterek kendisinin bu görü e katılmadı ını belirtmi tir.⁷⁶ Ancak Tahâvî'nin ve Cessas'ın eserlerinde mam Muhammed'in "Ço u sarho edenin azını terk etmem benim için daha sevimsizdir fakat haramdır diyemem" ekindeki sözü aktarılmı tir.⁷⁷ Dolayısıyla aslında mam Muhammed'in de bu konuda Ebû Hanîfe gibi dü ündü ü ancak rivayetin hadis olarak kabul edilmemesine itiraz getirdi i yorumu yapılabilir.

Bunun dı ında Cessas da benzer ekinde "Ço u sarho edenin azı için söylenen do ru de ildir" cümlesini sarf etmi tir. en-Nehâî'de oldu u gibi ilk bakı ta buradan Cessas'ın rivayeti hadis olarak kabul etmedi i anlaşılabılır, fakat devamında anlatmak istedi inin ba ka bir ey oldu u ortaya çıkmaktadır. Cessas bu ibareyi Hz. Peygamber'in hadisi olarak nitelemi , insanların bunun yorumunu yanlış yaptıklarını ifade etmi tir. Hadisin zahirinden anlaşılanın haram olan ço unun azının da haram oldu udur. Ancak içice bakıldığında Rasulullah'ın (s.a.v.) ço u sarho edenin azı sarho etmese de haramdır demeyip kendisinin de söyledi i gibi azı da sarho ediyorsa haramdır dedi ini belirtmi tir.

⁷³ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/b.

⁷⁴ mam Muhammed, *el-Âsâr*, s. 714.

⁷⁵ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 227.

⁷⁶ mam Muhammed, *a.g.e.*, s. 714.

⁷⁷ Tahâvî, *el-Muhtasar*, s. 278; Cessas, *erhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 619; Cessas, *Muhtasaru htilâfi'l-'ulemâ*, IV, 372.

Cessas farklı bir vecheden yakla arak, sarho etmeyen azının haram oldu u do ru kabul edildi inde bunun sarho luk kastıyla ilk içilenden sarho olma sınırına kadar içilenlerin hepsinin haram kabul edildi ini söylemi tir. Görü ünü, içen kimsenin ma’siyet kastı oldu unu ve hepsini içmek istedi ini, bunun aynı hırsızlık ya da zina için yola çıkan kimsenin attı ı her adımın günah olması gibi de erlendirdi ini, dolayısıyla ki inin sarho olana kadar içmeye niyet etmesi halinde içti inin az miktarının da haram olaca ını ifade etmi tir.⁷⁸

Serahsî bu konudaki görüşlerini açıklarken ilk olarak Cessas’ın niyetle ilgili ifadelerini kullanmı tir. Sonrasında hadis ile kastedilenin son kadeh oldu una dair iddiasını gündeme getirmi tir. Çünkü O’na göre hadiste sarho luk veren miktarın azından bahsedilmekte ve bu da son kadeh olmakta, tamamı haram kabul edildi inde hadisin zahirinin gerektirdi i ekilde bu ço un azı olmamaktadır. Bir örnek üzerinden daha net anla ı laca ı kanaatindeyiz. Diyelim bir kimse ço u sarho eden nebîzlerden kadeh kadeh içmeye ba lasın ve be inci kadehte sarho olmu olsun. Bu ki inin içti i be inci kadeh -sarho luk sınırını ifade etme anlamında- “son kadeh” tir ve azıyla kastedilen de bu son kadehin az miktarıdır.

Serahsî kaplarla ilgili kısımda geçen rivayeti,⁷⁹ nebîzlerin azının içilmesinin caydırıcılık amacıyla yasaklandı ı sonrasında ise azının içilmesine dair izin geldi i eklinde yorumlamı tir. Bu durumda Serahsî aralarında tearuz oldu u dü ünülen iki rivayeti cem etmi , hadisin yasak zamanında kar ı tarafın anladı ı ekliyle var oldu unu, nesh ile birlikte hükmünün kalktı ını ifade etmi tir.⁸⁰

Bu açıklamaların dı ında müellifler farklı rivayetlerle görüşlerini desteklemi lerdir. Bunlardan biri Hz. Peygamber’in veda haccı sırasında gerçekle - ti i belirtilen hadisedir. bn Abbas’tan (r.a.) rivayet edilmi tir: “Rasulullah’a bir nebîz getirildi. Onu koklayınca ka larını çattı ve köleye uzatınca yanında kiler: “Ya Rasulallah bu helal midir yoksa haram mıdır?” diye sordular. Bunun üzerine Hz. Peygamber onu geri getirmesini söyledi ve beraberinde bir ma raba da su istedi. O suyu nebîzin üstüne döktü ve öyle dedi: “ çecekleri-

⁷⁸ Cessas, *erhu Muhtasari’t-Tahâvî*, II, 625.

⁷⁹ mam Muhammed, *a.g.e.*, II, 713; Tahavi, *el-Muhtasar*, s. 226.

⁸⁰ Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 17.

niz iddetlenirse onu (n sertli ini) su ile kırınız.”⁸¹ Benzer bir rivayet *el-Kafi*’de geçmektedir. brahim en-Nehâ’den aktarılmı tır: “Hz. Ömer’e içki kabıyla birlikte sarho bir göçebe getirildi. Ömer onun için bir çıkı yolu aradı. Ancak adamın aklı yerinde olmadı ı için çıkar yol bulamadı. Kendine gelene kadar hapsedilmesini emretti ve sonra ona had vurdu. Ömer adamın beraberindeki kaplarını istedi. Kabın içinde bulunan nebîzi tattı ve sonra nebîzi ba ka bir kaba aktararak üzerine su ekleyip içti ve arkada larına da içirip öyle dedi: “ ayet içece iniz sizi üpheye dü ürürse onu su ile kırın.”⁸² Yine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Müslüman bir kimsenin evine gidildi inde sundu u içecek ile ilgili soru sorulmaması, endi e edildi i takdirde ise sertli- nin su ile kırılması tavsiyesine yer verilmi tır.⁸³

Mezkûr rivayetlere dayanarak sarho edici özelli i bulunan hatta had ge- rektiren içkiye su katılması ile mübah hale geldi i ya da tam tersi hamr üzeri- ne su katılmakla mübah hale gelmeyece i dolayısıyla bunların da mübah kabul edilemeyece i gibi görü ler dile getirilebilir. kinci görü te belirtilen hamrın haram oldu u ve sulandırılarak helal hale gelmeyece i kısmı do ru- dur. Buna binaen nebîzlerin su katılarak hamrda oldu u gibi helal hale gelme- yece i dü üncesi, nebîzlerin de hamr gibi su katılmadan önce haram oldukla- rında geçerlidir. Yani hamr gibi haram olan bir içecek su katılmakla helal hale gelmez. Bu durumda hadiste bahsi geçen içeceklerin su katılmadan önceki hallerinin de mübah oldu u anla ılır. Aksi takdirde haram olan bir içece in su katılmakla mübah hale getirildi i dü üncesi do ar ki bu da yanlı tır.⁸⁴ Had vurulması meselesine gelince hadiste de zaten sarho luk durumu belirtilmi tır. Hz. Ömer o ki iye içti i nebîzden dolayı de il sarho oldu u için had uygu- lamı ve içkinin üzerine su ekleyerek sarho etmeyecek miktarını da içmi ve içirmi tır.

Ayrıca daha önce geçen bita’, mizr ve kaplarla ilgili rivayetlerde, söz ko- nusu içkilerin içilip içilemeyece i sorusuna, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “için fakat sarho olmayın” ekinde cevap verdi i görülmü tür. “Sarho olmayın!”

⁸¹ bn Ebî eybe, *Musannef*, VIII, 103; Nesâî, “E ribe”, 48.

⁸² Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/a.

⁸³ Tahâvî, *erhu Meâni’l-âsâr*, IV, 222.

⁸⁴ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 222.

eklindeki uyarı cümlesi sarho olma gibi bir ihtimali barındırmakta yani bahsi geçen içkilerin sarho edici özelli i bulundu unu göstermektedir. Bu durumda Hz. Peygamber’in tanıdığı ruhsat sarho etmeyen miktar hakkındadır.

Keskinle mi nebîzle ilgili kuvvetli görülen hemen bütün müelliflerin zikretti i bir di er rivayet bn Abbas’tan nakledilmi tir:

”حرمت الخمر لعينها والسكر من كل شراب،”⁸⁵

Tahâvî’ye göre bu hadisten hamrın ‘aynı ile di er içkilerin sarho edici miktarının aynı mesabede oldu u anlaşılmakta ve sarho edicilerin az miktarının mübah oldu u sabit olup, bu hüküm tahriminden önceki mübahlık üzere devam etmektedir.⁸⁶ Mervezî, bn Abbas’ın (r.a.) konuya dair ba ka bir rivayetini zikretmi tir:

”الكأس المسكر هي الحرام”

Mervezî ayrıca Ebû Yûsuf’un bu rivayete dair yorumuna yer vermi tir. Daha önce geçen sarho edici kadeh ile ilgili görüşleri netle tirmesi ve orijinal açıklamalar içermesi sebebiyle do rudan aktarıyoruz: “Bu aynı elbisedeki kan gibidir. Az miktarı namazı bozmaz ancak çok olursa namaz geçerli olmaz. Yine bir adamın kazancından kendisine ve ailesine harcamasına benzer. E er nafakasında israfı giderse uygun olmaz. Benzer ekilde nebîzin yemeklerin üstüne içilmesinde bir sakınca yoktur fakat sarho luk caiz de ildir. Çünkü bu a ırını gitmektir. Sarho luk sınırına geldi inde içmeyi bırakacaksınız! Görmez misin ki süt ve buna benzer helal içecekler bile çok içmekle sarho edici hale geliyorsa içilmesi uygun de ildir. Yine bilmez misin ki ha ha la insanın tedavisinde bir beis yoktur. Fakat akı gidecek sınıra ula ırsa bunu tedavi için kullanmak do ru de ildir.”⁸⁷

Ebû Yûsuf bütün bunlarla helal olan bir eyin haram hale gelebilece ini anlatmış tir. fade tersten ve içecekler özelinde okundu unda çok içilmekle

⁸⁵ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, Haydarabad, 1925, VIII, 297.

⁸⁶ Tahâvî, *a.g.e.*, IV, 224.

⁸⁷ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 11/b.

sarho olarak haram hale gelen nebîzin azının içilmesi mübah olmaktadır fikri çıkmaktadır.

Özetle yapılan tartı malar sonucunda müelliflerimizin sahabe ve tabîunun keskin nebîz içtiklerine dair tevatür derecesinde, hatta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de bu içkilerden içti ine dair rivayetlerin bulunması ço u sarho eden nebîzin azının mübah oldu u kanısını kuvvetlendirmi tir. Ancak mam Muhammed'in bu içkileri haram kabul etmeyip uzak durmayı tercih etmesi,⁸⁸ Tahâvî'nin de bu yolu benimsemesi ayrıca Ebû Yûsuf ve sonrasında Cessas'ın bu durumu niyete ba laması Hanefî mezhebinin ço u sarho edici içeceklerle ilgili görü lerini ekillendirmi ve oldukça etkili olmu tur.

C. E ribe Bölümünün Fetvâ Mecmualarında Ele Alınması

İlk dönemlerden itibaren slâm toplumunda bulunan fetvâ verme i leminin slam hukukunun tedvini ve slâm medeniyetinin geli mesiyle birlikte kurumla tı ı, fıkıh edebiyatında yer aldı ı ve konuyla ilgili müstakil eserlerin yazıldı ı görülmektedir.⁸⁹

Fetvâ mecmuaları, Osmanlı Devleti'nde eyhüli-slâm ve müftülerin Türkçe fetvâlarının ya da birden fazla eyhüli-slâm fetvâsının bir araya getirilip derlenmesi sonucu olu turulmu tur.⁹⁰

İlk dönemden itibaren alanında otorite kabul edilen ki ilerin görü ünün bahsi geçen meselenin do rulu una delil olarak kullanımı fetvâ mecmuaların-

⁸⁸ Ebû Hanîfe'den de benzer bir rivayet aktarılmı tir: "Nebizin haram oldu una dair fetvâ ver kar ılı ında sana dünyaları verelim deseler vermem. Çünkü haramdır dedi imde bazı sahabeleri fâsıklıkla suçlamı olurum. E er nebîz içersen sana dünyaları verece iz deseler gere ine inanmadı ım için içmem." (bn Âbidîn, *Hâ iyetü Reddü'l-Muhtâr 'alâ Dürri'l-Muhtâr*, stanbul, 1984, VI, 453.)

⁸⁹ Fahrettin Atar, "Fetvâ" md., *D A*, XII, 490.

⁹⁰ Emine Arslan, "Nukûllü Fetvâ Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Evcibetü'l-kani'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", (Doktora Tezi), stanbul, 2010, s. 41.

da da devam etmi , XVI. yüzyılda ise fetvâlara kaynak gösterilmesi meselesi zorunlu hale gelmi ve nükûllü fetvâ mecmuaları ortaya çıkmı tır.⁹¹

Söz konusu fetvâ mecmualarından, fetvânın verildi i dönemdeki fıkıh düüncesinin genel manzarası, siyasal ve sosyal olaylarda eyhüliislamlı ın i levinin niteli i, hangi tür meselelerin yüzyıllar boyunca sorulmakta oldu u ve bu meselelerde eyhüliislamların seleflerine ba lı kalıp kalmadıkları gibi bilgiler elde edilebilir.⁹²

Biz de bu bilgilerden yola çıkarak Osmanlı döneminde içecekler konusu nasıl ele alınmı , temel eserlerde bulunan içeceklerin dı nda ne tür içeceklerin tüketilmeye ba landı ı, klasik Hanefî çizgisinin neresinde duruldu u gibi sorulara cevap arayaca ız. Bunun için de fetvâların kaynaklarının belirtildi i nükûllü fetvâ mecmualarından muteber olarak kabul edilen *Fetâvâ-yı Fevziyye*, *Netîcetü’l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Alî* ve *Behcetü’l-fetâvâ* adlı eserleri incelemeyi uygun gördük.⁹³

Eserlerden *Fetâvâ-yı Fevziyye* ve *Netîcetü’l-fetâvâ*’da içeceklere tahsis edilen bir bölüm bulunmamaktadır. *Fetâvâ-yı Alî*’de sadece bir tane içeceklerle ilgili fetvâ varken, *Behcetü’l-fetâvâ*’da geni bir içecek yelpazesi mevcuttur.

A a ıda içecekler bölümü bulunan iki fetvâ mecmuasındaki e ribe bölümlerinin latinize edilmi hali verilecek sonrasında buralarda bahsi geçen içeceklerin tanımları yapılacak ve son olarak da klasik dönemle ili kisi irdelenecektir.

⁹¹ Emine Arslan, “Osmanlı Dönemi Nükûllü Fetvâ Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Ara tırmaları*, 2008, sayı:5, s. 131-132.

⁹² Emine Arslan, *a.g.e.*, s. 60.

⁹³ Söz konusu mecmuaların muteber kabul edilme nedenleri için bkz. Ali Himmet Berkî, “Osmanlı Türklerinde Yüksek ftâ Makamı”, *Diyanet İmi Dergi [Diyanet leri Ba kanlı ı Dergisi]*, 1970, cilt: IX, sayı: 102-103, s. 427; Emine Arslan, *a.g.m.*, s. 136.

D. E ribe Bölümü Bulunan Bazı Nüküllü Fetvâ Mecmuaları**1. Fetâvâ-yı Ali (Çatalcalı Ali Efendi)⁹⁴**

Vi nâb demekle ma'rûf olup müskir olan erbetin sekr vermeyecek miktarı telehhi kasdınısız içmek helal midir?

el-Cevâb: mam Âzâm Ebû Hanîfe ve mam Ebû Yûsuf katlarında helaldir. mam Muhammed katında haramdır. Fî zemâninâ mam Muhammed kavliyle iftâ ihtiyâr olunmu tur.

2. Behcetü'l-fetâvâ (Yeni ehirli Abdullah Efendi)⁹⁵

Halen bilâd-ı slâmiye'de âyi'-i istimal olan kahvenin ürbü helal midir de il midir?

el-Cevab: Helaldir.

Benc ve ha ha ve afyon ekl etmek helal midir?

el-Cevab: De ildir.

Bu surette e yâ-i mezkûreden birini ekl eden kimesneye ne lazım gelir?

el-Cevab: Ta'zîr-i edîd.

⁹⁴ 1674-1686 yılları arasında eyhüliislamık yapmı olan Çatalcalı Ali Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde günlük hayatta kar ıla ılan problemlerle ilgili 4412 fetvâyı içeren, klasik fıkıh kitap-bâb usulüne göre tertip edilmi , genelde kısa cevaplardan olu an ve sayfa kenarında nüküllerini bulunduran muteber fetvâ mecmuasıdır. (Mehmet p irli, "Çatalcalı Ali Efendi", *D A*, VIII, 234; Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *D A*, XII, 438.)

⁹⁵ 1718-1730 yılları arasında eyhüliislamık yapmı olan Yeni ehirli Abdullah Efendi'nin fetvâlarını toplayan eseridir. Abdullah Efendi hayattayken fetvâları derlenmi se de düzensiz olması istifadesini güçle tirdi inden Abdullah Efendi'nin hizmetinde bulunmu olan Fetvâ Emîni Mehmed Fıkhî el-Aynî eseri tekrardan klasik fıkıh kitaplarının sistemati ine göre derlemi , ilk kitaptan sonra verilen fetvâları da dâhil etmi tir. Ayrıca istifade edenlere kolaylık sa lamak amacıyla cevaplara kaynak te kil eden hükümleri, kayna ın adını bâb ve faslımı da belirterek Arapça metinleriyle kaydetmi ve bu mecmuaya *Behcetü'l-fetâvâ* adını vermi tir. (Ahmet Özel, "Behcetü'l-fetâvâ", *D A*, I, 346; Mehmet p irli, "Abdullah Efendi, Yeni ehirli", *D A*, II, 100-101.)

Bu surette ha î e zer‘ ve bey‘ edenlere ne lazım olur?

el-Cevab: Ta‘zîrle zecr ve men‘.

Ha î e envâından ganja demekle maruf olup beyne’n-nâs isti‘mâli âyi‘ olan eyin ekl ve ürbü helal midir yoksa haram mıdır?

el-Cevab: Haramdır. Bu surette ol ganja isti‘mâl edenlerden bazının katl bazının aklını izâle eden ve dahî bazı mefâside müeddi olmakla isti‘mâl edenleri zecr ve tazir-i edîd ve enva‘-i ‘ukûbetle zecr ve men‘ hükkâm-ı zevil-ihtirâma lazımdır ve bey‘ edenler dahi tazir-i edîd ile zecr ve men‘ olunup bey‘ etti i eyi ihrak lazımdır.

Bu surette “Ganjanın isti‘mâli helaldir deyub ekl ve ürb edenlere umûr-i gaybiye münke ife olur.” Deyub ceheleyi idlâl ve ol eyin isti‘mâline tahrîz ve tergîb eden ahsın emr-i veliyyü’l-emr ile katl etmek me ru mudur?

el-Cevab: Me rudur katlinde ecr-i cezl vardır.

Hamrdan tabhla taktîr olunan arak-ı ma‘rûfun katresi mi haram mıdır yoksa sekri mi?

el-Cevab: Katresi haramdır.

Nebîz-i temr ya zebîb ya ‘asel ya tîn ya a‘îr bunların emsalinden ittihâz olunub müskir olan hamrın gayrı erbetlerin sekr vermeyecek miktarları telehî kasdınsız içilmek haram mıdır yoksa helal midir?

el-Cevab: Kalîli ve kesîri haramdır.

3. Fetvâ Mecmualarında Adı Geçen Çecekler

Vi nâb: Vi ne urubu, erbeti.

Kahve: Arapça’da kahve kelimesinin, i tah kapatıcı olması itibariyle “hamr” olarak isimlendirildi i sonrasında Yemen’de yeti en a acın tanelerinin kavrulup, suyla kaynatılması sonucu elde edilen içecek için kullanıldı ı görülmektedir.⁹⁶ Osmanlı’da ve bugünkü manada kahve, kökboyasığiller famil-

⁹⁶ Lisânu’l-‘arab, “khv” md., Tâcu’l-‘arûs, “khv” md.

yasında yer alan bir a acın meyve çekirdeklerinin kavrulup ö ütülenmesi ile elde edilen tozun su ile karıştırılmasıyla yapılan içecek in adıdır.⁹⁷

Ganja: Hint kenevirinin kuru parçalarının “resin” (sakız) formunda i lenmesiyle elde edilen marihuana (esrar/kannabis) için kullanılan yaygın adlardan birisidir. Argoda ganga, gonca gibi kullanımları mevcuttur.⁹⁸

Benc: Afyon gibi uyu turucu ve keyif verici ban denen bir nebat ve bunun tohumu, esrar.⁹⁹

Ha ha : Gelincikgiller familyasından olup kapsülünden afyon, tohumundan ya elde edilen 30-200 cm boyunda otsu bir bitkidir. Tarım, hayvancılık ve tıp gibi alanlarda da kullanılmaktadır.¹⁰⁰

Afyon: Olgunla mamı ha ha kapsüllerinin özel olarak kesilmesiyle ortaya çıkan katıla ma özelli i bulunan sütlerin bir araya toplanarak yo rulmasıyla elde edilen uyu turucu ve a rı kesici madde.¹⁰¹

‘Aarak: “‘Aarak” kelimesi ter, damla, damıtılmı ey gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰² Aynı zamanda palmiye ve piriçten elde edilen sarho edici içkinin de adıdır. Ayrıca “rakı” da bu kökten gelir. Rakı, farklı gıda maddelerinden yapılsa da esas olarak kuru ya da ya üzümün parçalanarak suda bekletilmesiyle elde edilen sumanın içine anason koyularak bakır imbiklerde damıtılmasıyla elde edilen alkollü içkidir.¹⁰³ Burada bahsi geçen “‘arak” için hamrardan taktir yoluyla elde edildi i ve yaygın oldu u bilgisi verilmi tir. Bu bilgiler ı ı ında “‘arak” ile kastedilenin “rakı” oldu unu net bir biçimde söyleyebiliriz.

⁹⁷ TDK,, “Kahve” md.

⁹⁸ Gülsüm Ertekin, “Madde Kültürü Üzerine Bir Çalı ma”, Ba ımlılık Dergisi, 2001; 2(1): 16-20; <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/256556/hashish> (18 Nisan 2013)

⁹⁹ Ferit Develio lu, “benc” ve “beng” md., *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, 121, 1

¹⁰⁰ Turhan Baytop, “Ha ha ” md., *D A*, XVI, 403; Ferit Develio lu, “ha ha ” md., *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, s. 510.

¹⁰¹ Turhan Baytop, “Ha ha ” md., *D A*, XVI, 403.

¹⁰² Tâcu'l-'arûs, “‘rk” md.

¹⁰³ Orhan Gözen, “Türk Rakılarının Bazı Uçucu Bile ikleri Üzerine Bir Ara tırma”, (Yüksek Lisans Tezi), 2005, s.12.

4. Fetvâların De erlendirilmesi

İlk olarak fetvâlarda haram-mübah kapsamında de erlendirilen içeceklerden bahsetmek gerekmektedir. Buna göre mezkûr içeceklerden sadece kahve mübah kapsamına alınmıştır, arak, nebîz-i temr, nebîz-i zebîb, nezîz-i ‘asel ve nebîz-i â’îrin bir damlası dahi haram kabul edilmiştir yine vi nâb haram görülmüştür. Bu içeceklerin dışında benc, ha ha, afyon ve ganja gibi uyu turucu maddeleri kullanmak haram kabul edilmiştir, bu maddeleri satan kimseler için ta‘zîr, zecr ve men‘ gibi cezâli müeyyideler uygun görülmüştür.

Bahsi geçen içeceklerden arak ve kahve ortaya çıktığı zaman dilimi itibarıyla klasik dönem Hanefî kaynaklarında mevcut değildir.¹⁰⁴ Ancak bu iki içecek klasik dönemde konulan kriterlere göre de erlendirilebilir.

Kahve, klasik dönemde haram ya da mekruh kabul edilen içeceklerdeki özelliklerden hiçbirini barındırmamaktadır. Fakat kahvenin Osmanlı’da içimi çok tartışılmış hatta Ebussuud Efendi tarafından ehl-i keyf tarafından genelde içki sonrası tüketilmesi, kahvehanelerde boş vakit geçirilmesi gibi sebeplerle haram kabul edilmiştir, O’nun dışında da kahvenin haram veya mübah olduğuna dair risaleler kaleme alınmıştır.¹⁰⁵ Fakat Behcetü’l-fetâvâ’da kahvenin içimi Timurtâî’nin *el-Fetâvâ* adlı eserine dayanılarak mübah kabul edilmiştir.

‘Arağ di er adıyla rakı Osmanlı zamanında yaygın bir hal almış bazıları tarafından Ebu Hanîfe’nin görüşüne nispetle mübah kabul edilmiştir. Ancak klasik dönem eserlerinde de görüldüğü üzere ya üzümden yapıldığı takdirde rakının mübah kabul edilebilmesinin imkânı yoktur. Zira ‘arak, fetvâda belirtildiği üzere hamırdan damıtma yoluyla elde edilen bir içkidir. Damıtma işlemi fiziksel bir işlem olup hazırlanan içeceğin alkolünün ayrı tırlıp derecesinin

¹⁰⁴ Kahve ilk olarak Habeşistan’da yiyecek maddesi olarak ortaya çıkmış, XV. yüzyılın başlarında Yemen’de tanınarak yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Toplumunda içecek olarak yaygınlık kazanmıştır. İdris Bostan, “Kahve” md., D A, XXIV, 203.

¹⁰⁵ İdris Bostan, “Kahve” md., D A, XXIV, 203. Risalelerden bazıları için bkz. Muhammed b. Abdüsselam el-Malikî, “Manzume fî cevazi’ürbi’l-kahve”, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 672-011, vr. 150-152; el-Makdisî, “Esile ve’l-evcibe fî hükmi’ürbi’l-kahve”, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1041-013, vr. 216-219; “Risale fî massu’d-duhan ve’ürbü’l-kahva ve bali’l-efyon”, Süleymaniye Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3212, vr. 51b-53.

yükseltilmesinden ibarettir ve ba taki hamr olma özelli ini de i tirmez. Kuru üzümün suda bekletilip keskinle mesiyle sarho edici hale gelen içecek, Ebû Yûsuf ve mam Muhammed'e göre tahrimen mekruhtur ve içilmesi yasaktır. Ebû Hanîfe farklı olarak köpük atma artı aramı tır.

Nebîz-i temr (kuru hurma nebîzi), nebîz-i zebîb (kuru üzüm nebîzi), 'asel (bal), tîn (incir), a'îr (bu day) ve benzeri maddelerden yapılan içeceklerin içimi sarho luk kastı olmaksızın dahi bir damlasının bile içimi haram kabul edilmi tir. Bu haramlık, el-'Ayıntâbî'nin *el-Menba' fî erhi'l-Mecma'* adlı eserinde mam Muhammed'in telehhi kastı olsun olmasın mam âfî ve mam Malik gibi mezkûr içkileri haram kabul etti i görü üne dayandırılmaktadır.¹⁰⁶

Öncelikle birinci bölümde bu içecekler hakkında açıklama yaptı ımız için ikinci kez tariflerine lüzum görmedik. Ancak klasik dönemdeki hükümlerini hatırlatmakta fayda görüyoruz. Buna göre nebîz-i temr ve nebîz-i zebîb Cessas'ın kabul etti i ekilde pi irilmi ise içiminde bir beis görülmemektedir. Ancak çi halinin suda bekletilmesiyle elde edilen içki olarak kabul edildi in de içimi mekruh kabul edilmi tir. Hurma ve üzüm dı ndaki gıda maddelerinden elde edilen içkilerin sarho etmeyen miktarı mübah kabul edilmi tir.

Fetvâda geçen "telehhi kasdınısız" önemli bir ifadedir. Zira içeceklerle ilgili Ebû Yûsuf sarho olma amaçlı içki içmenin a ırıya gitmek oldu unu belirtmi ve içiminin caiz olmadı nı söylemi , Cessas da Ebû Yûsuf'un bu görü ünü benimsemi ve mezhep görü ü de bu yönde olmu tur.

mam Muhammed'in genelde sarho edici içkileri haram kabul etti ine dair görü ünün yanında *el-Câmiü's-sagîr* adlı eserinde tılâyı mübah kapsamında de erlendirdi i, nebîzin on günden fazla bekletilmi halini mekruh, nakî'u'z-zebîbi dahî tahrimen mekruh kabul etti i görü leri de mevcuttur. Yine Tahâvî'nin *el-Muhtasar* adlı eserinde geçen ço u sarho edenlerle ilgili "haramdır diyemem fakat terk etmem benim için daha iyidir" cümlesi de ondan gelen farklı bir rivayettir. Ancak daha sonraki dönemlerde mam Muhammed'den aktarılan farklı rivayetlerle onun di er mezheplerle birlikte hareket etti i dü üncesi yaygınlık kazanmı tır.

¹⁰⁶ Ahmed b. brahim b. Eyyûb el-Ayıntâbî el-Hanefî, *el-Menba' fî erhi'l-Mecma'*, Konya Karatay Yusufa a Ktp., nr. 5356, vr. 192/b.

Vi nâb için de yukarıdaki cümleler geçerlidir. Hatta matbu nüshasında, *Behcetü’l-fetâvâ*’ da verilen kaynak ve görüşler kullanılmı tır. Ancak yazma nüshalarından birinin kenarında Ebussuud Efendi’nin boza ile ilgili fetvâsına yer verilmi tır. Bu fetvâyâ göre sarho edici bir madde katılmasa bile bozanın içimi mübah görülmemi tır. Tabi bu fetvânın verilmesinde, bozahanlerin o dönemde kapatılması etkili olmu olabilir. Kahvedeki gibi içecek - kendisinden de il de- içildi i ortam ve onu içen kimselerden dolayı yasaklanmı olması da ihtimal dâhilindedir.

Uyu turucu maddelere gelindi inde benc, ha ha ve afyonun içimi haram kabul edilmekle birlikte bu maddelerin haramlı ının hamrdan farklı oldu u ve bu sebeple had uygulanamayaca ı dolayısıyla ta’zîr-i edîdle içen kimsenin cezalandırılaca ı, satımının da engellenmesi gerekti i söylenmi tır.

Yine ha î e cinsinden ganjanın da yenmesi ya da içilmesi haram kabul edilmi tır. Ganja ile ilgili hükümler di er üç uyu turucu maddeden daha a ırdır. Ganjadan bahsederken insanın aklını izale eden, katle kadar götüren ve kötülöklere yol açan bir madde oldu u ve satımının engellenmesi, var olan kısmın da yakılması/yok edilmesi gerekti i söylenmi tır. Hatta ganjanın kullanımını hususunda insanları özendiren, tahrik eden kimselerin katli dahi caiz görölmü tür. Buradan anla ıldı ı kadarıyla ganja sadece uyu turucu amacıyla kullanılan ve di er üçüne göre daha a ır tesirleri bulunan bir maddedir.

Bu dört uyu turucu maddeden klasik dönem eserlerinde sadece benc geçmektedir. Bencin o zaman için tedavi amaçlı kullanıldı ı ancak ki inin aklını giderecek derecede zararı gelmesi halinde kullanımının caiz olmadı ı belirtilmi tir.¹⁰⁷

Fetvâlarda önemli bir di er husus cezalardır. Ta’zîr, zecr ve men’den bahsedilirken hiç biri için had uygun görülmemi tır. En dikkat çekici ceza ise ganjayı toplumda yaymak isteyenlere uygun görölen katli cezasıdır. Hanefîler’e göre genelde ta’zîr cezası had cezasını a amaz.¹⁰⁸ Ancak topluma büyük zararı dokunan, sürekli tekrar eden ve bir türlü engellenemeyen suçlar için ölüm cezasının uygulanabilece ini savunanlar olmu ve Osmanlı’da buna

¹⁰⁷ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 13/a.

¹⁰⁸ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 12/b.

benzer pek çok ta'zîr cezası verilmi tir.¹⁰⁹ Ganjanın reklamının yapılması ve insanları bu maddeye özendirmek de bu kapsama dâhil edilmi olacak ki katl cezası uygun görülmü tür.

Klasik dönemde ise hamrdan az olsun çok olsun içen kimse ile di er içeceklerden sarho olan kimselere had cezası uygulanması gerekti i belirtilmi , hadd-i hamr ve hadd-i sekr olarak isimlendirilmi lerdir. çeceklerle ilgili ta'zîr cezası sadece Ramazan ayında hamr içen ya da sarho olan kimse ile ilgili geçmektedir. Bu ki iye had dı nda yirmi celde daha vurulmu ve Ramazan orucunu bilerek kötü bir ekilde terk etti i için böyle bir ceza takdir edildi i belirtilmi tir.¹¹⁰ Katl ile ilgili olarak da Cessas, Rasûlullah'tan (s.a.v.) sarho olan kimseye had uygulanması gerekti i bunun üç defa gerçekleşe ece i dördüncüde hala vazgeçmiyorsa ki inin katlinin gerekti ini belirten bir rivayete yer vermi tir.¹¹¹

Sonuç

çecekler bölümü ile ilgili iki farklı dönemdeki Hanefî literatürünün incelendi i bu çalı mada ilk olarak kısaca temel problem noktalarından bahsettik.

Sonrasında klasik dönemde içeceklerin nasıl ele alındı nı görmek adına her içece i ayrı ayrı ele alarak bu konuda mezhep imamlarının ittifak ve ihtilaf etti i noktalar ile gerekçelerini belirtmeye çalı tık.

Buna göre Ebû Hanîfe'nin haram içecekleri bir bütün olarak, hadleri ve hükmün inkârı durumunu da göz önünde bulundurarak, ele aldı nı tespit ettik.

Ebû Yûsuf'un genelde Ebû Hanîfe ile aynı görü leri payla tı ı, birkaç hususta mam Muhammed'le aynı görü te oldu unu gözlemledik.

mam Muhammed'in ise içecekler konusuna di er iki imamdan daha temkinli yakla tı nı, bununla birlikte içecekler konusunda sürekli di er mezhep-

¹⁰⁹ Tuncay Ba o lu, "Tazir" md., *D A*, XXXX, 201.

¹¹⁰ Mervezî, *a.g.e.*, vr. 16/b.

¹¹¹ Cessas, *erhu Muhtasari't-Tahâvî*, II, 229-230; Tirmizî, *Hudûd*, XV. Ancak Merginânî katl hükmünün nesh olup kırbaçlama ile ilgili durumun devam etti ini, bu konuda sahabe icması bulundu unu söylemi tir.

lerle birlikte hareket etti i dü üncesinin de çok isabetli olmadığı kanısına vardık.

Tahâvî, Ebû Hanîfe ile mameyn’in mekruh kabul ettiği birkaç içece in mübah oldu una dair deliller sunarak haram olan içeceklerin dairesini en dar tutan fakih olarak kar ımıza çıkmı , aynı zamanda mam Muhammed’in ço u sarho edenle ilgili görü üne katılmı , bu teâruz gibi görünen durum ise O’nun hadisleri cem etme çabasından kaynaklanmı tır.

Cessas ise Ebû Yûsuf gibi genelde Ebû Hanîfe’nin görü lerini benimsemi , birkaç mevzuda mam Muhammed’in tarafında yer almı ve içeceklerle ilgili mezhep görü lerinin olu masında çok etkin bir rol oynamı tır.

Di er mezheplerin ise içecekler hakkında genelde Hanefî mezhebinden farklı bir çizgide ilerlediklerini, mevcut görü ayrılıklarının da büyük oranda hamrın mahiyeti probleminden kaynaklandı mı gözlemledik.

çeceklerle ilgili temel tartı ma noktalarından ve bugün hâlâ dinami ini koruyan “ço u sarho edenin azı da haramdır” mevzusunun çok önemli oldu unu anlamı olduk. İlk dönemlerde bu konudaki mezhep görü ünün, e lence ya da sarho olma kastı olmaksızın, ço u sarho edenin -Ebû Hanîfe’nin mekruh gördü ü dört içki hariç- azının içilebilece i yönünde ekillendi ini, böylelikle Hanefî Mezhebi’nin di er mezheplerden farklı bir yakla ım sergiledi ini mü ahede ettik.

Osmanlı fetvâ mecmualarında ise -fetvânın do ası gere i- konuların klasik dönemdeki eserlere göre daha pratik bir ekilde i lendi i gördük. Bununla birlikte ilgili kimseler tarafından istifade edilmesi için konulan nükûl kısımlarının bulunması hükümlerin mesnedine ulaşmamızı kolayla tırmı ve tartı malara ı ık tutmu tur. Böylelikle mezhep çizgisinin o dönemde nasıl gerçekle tildi ini anlamamızı sa lamı tır.

Klasik dönemde de tartı malı olan nebîzlerin Osmanlı zamanında da tekrar problem olarak sorulması bu konuda mezhebin ilk dönemden farklı bir tavır aldı mı göstermesi açısından önemlidir. Zira ilk dönemde hurma ve üzüm dı ndaki gıda maddelerinden yapılan içkilerden sarho olmayacak miktar mübah görülüyorken Osmanlı döneminde bir damlası bile haram kabul edilmi tir.

Kahve mübah görülürken, rakının haram kabul edilmesi, yeni içecek çe itleri ile ilgili hükümlerin, sedd-i zerâî prensibinden çok, sarho edici olma ya da akıl sa lı na zarar verme gibi kriterler göz önünde bulundurularak verildi ini göstermektedir.

Uyu turucu maddelere gelindi inde ise erken dönem eserlerinde bu maddelelere -çok fazla kullanım alanı olmadığı için- pek tesadüf edilemezse de uyu -turucu bir maddenin akıl sa lı na zarar vermesi halinde tedavisinin caiz olmadığı na dair bir hüküm bulunmaktadır. Osmanlı döneminde ise ganja, ha ha , afyon gibi farklı uyu turucu çe itlerinin olması, bunlara a ır cezalar konması o dönemde uyu turucunun sadece tedavi maksadıyla kullanılmadığını göstermektedir. Di er içkilerde de dikkat edilen bir husus olmakla birlikte uyu turucu ile ilgili yasaklamalarda toplum menfaatinin gözetilmesi daha a ır basmı tır. Zira ganja ile ilgili ölüm cezası da bunun açık örne i dir.

Sonuç olarak erken dönem Hanefî mezhebi eserlerinde içecekler daha kavramsal ve detaylı i lenmi , ayetler, hadisler, sahabe uygulaması ve içeceklerle ilgili her türlü hüküm göz önünde bulundurularak hükümler belirlenmi tir. Müteakip dönemlerde ve Osmanlı zamanında ise –ele aldığımız mecmualar çerçevesinde- klasik dönemde belirlenen niyet artı, sarho olmama kastı gibi kıstaslar kabul görmemi , bunun yerine sarho edici her içkinin damlası dahi haram kabul edilmi tir. Fetvâlarda uyu turucu ile ilgili katı cezaların verilmesi de, içeceklerle ilgili hükümlerde toplum menfaatinin ve düzeninin de gözetildi ini bir ba ka ifadeyle maslahat ve sedd-i zerâî prensiplerine dikkat edildi ini göstermi tir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Emine, “Nüküllü Fetvâ Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Evcibetü'l-kani'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri”, (Doktora Tezi), stanbul, 2010.
- _____, “Osmanlı Dönemi Nüküllü Fetvâ Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Ara - tırmaları*, 2008, sayı:5, s. 131-132.
- ATAR, Fahrettin, “Fetvâ” md., *D A*, XII, 490.
- el-AY NTÂBÎ, Ahmed b. brahim b. Eyyûb el-Hanefî, *el-Menba' fi erhi'l-Mecma'*, Konya Karatay Yusuf'a Ktp., nr. 5356.
- BAYTOP, Turhan, “Ha ha ” md., *D A*, XVI, 403.
- BA O LU, Tuncay, “Tazir” md., *D A*, XXXX, 201.
- BERKÎ, Ali Himmet, , “Osmanlı Türklerinde Yüksek ftâ Makamı”, *Diyanet İmi Dergi [Diyanet leri Ba kanlı ı Dergisi]*, 1970, cilt: IX, sayı: 102-103, s. 427.

- BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü’l-kübrâ*, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, Haydarabad, 1925.
- BOSTAN, dris, “Kahve” md., D A, XXIV, 203.
- CESSAS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi, Dâru hyai’t-Türâsî’l-Arabi, Beyrut, 1985.
- _____, *Muhtasarü htilâfi’l-‘ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, Dârü’l-be âiri’l-slâmiyye, Beyrut, 1995.
- ÇA IN, H. Kemal, *Bitkilerin Gizli Dünyası II*, Bulut yay., stanbul, 2004.
- DEVEL O LU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1986.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. El-E ‘as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, stanbul, 1992.
- EBÛ YÛSUF, Yâkub b. brahim, *elÂsâr*, tashih Ebû’l-Vefâ Afgânî, Matbaatü’l-istikâme, h. 1355.
- ERTEK N, Gülsüm, “Madde Kültürü Üzerine Bir Çalı ma”, Ba ımlık Dergisi, 2001, 2(1).
- GÖZEN, Orhan, “Türk Rakılarının Bazı Uçucu Bile ikleri Üzerine Bir Ara tırma”, (Yüksek Lisans Tezi), 2005.
- HÂN, Muhammed Abdullah, “ erhu Muhtasari’t-Tahâvî”, (Doktora Tezi), Câmiati Ümmi’l-Kura Külliyyatü’ - eria’ ve’d-Dirasati’l- slâmiyye, h. 1415.
- HEYET, *Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005.
- BN EBÎ EYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. brahim, *el-Musannef*, Mektebetü’r-rü d, Riyad, 2004.
- BN MANZÛR, Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru’l-ma‘ârif, Kahire, h. 1119.
- BN KUDÂME, Muvaffakkuddin Abdullah b. Ahmed, *el-Mugnâ erhu muhtasari’l-Hirakî*, Dâru’l-‘âlemi’l-kütüb, ty.
- BN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünenü bn Mâce*, stanbul-1992.
- BN TEYM YYE, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm, *Risale fî hükmi ekli’l- ubeyrâ*, Süleymaniye ktp., Reisü’l-küttâb nr: 01153.
- P RL , Mehmet, “Çatalcalı Ali Efendi”, D A, VII, 234.
- _____, “Abdullah Efendi, Yeni ehirli”, D A, II.
- KALLEK, Cengiz, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, D A, XII, 438.
- MÂL KÎ, Muhammed b. Abdüsselam, *Manzume fî cevazi ürbi’l-kahve*, Süleymaniye ktp., Mihri ah Sultan, nr. 672-011.
- MAKD SÎ, Ebû’l-Feth b. Abdüsselam, *Esile ve’l-evcibe fî hükmi ürbi’l-kahve*, Süleymaniye ktp., Esad Efendi, nr. 1041-013.
- MERGÎNÂNÎ, Burhaneddin Ebu’l-Hasan Ali b. Ebû Bekr, *el-Hidâye erhu Bidâyeti’l-mübtedî*, Dâru’l-fikr, 1980.
- MERVEZÎ, Hâkim e - ehîd, *el-Kâfi*, Süleymaniye ktp., Molla Çelebi, nr. 68.
- NAMIKO LU, Necati Güvenç, “Di budak Yapraklı Ku üvezi”, *Türkiye’nin A açları ve Çahları*, NTV yay., stanbul, 2007.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. uayb, *Sünenü’n-Nesâî*, stanbul, 1992.
- NESEFÎ, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Tilbetü’t-talabe fî istilâhi’l-fikhiyye*, Matbaa-i Âmire, stanbul, 1893.
- ÖZEL, Ahmet, “Behcetü’l-fetâvâ”, D A, I, 346.
- SADRÛ EHÎD, Hüsameddin Ebu Muh. b. Ömer b. Abdülaziz, *erhu Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye ktp., Carullah, nr. 665.
- _____, *erhu Câmiü’s-sagîr*, Süleymaniye ktp., Fatih, nr.1544.

- SAHNÛN, Abdüsselam b. Saîd Tenuhi, *el-Müdevvene*, n r. Zekeriya Âmirât, Dâru'kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ty.
- EYBÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî, *el-Âsâr*, Dâru'n-nevâdir, Kuveyt, 2008.
- _____, *el-Câmîü's-sagîr*, Süleymaniye ktp., Laleli, nr. 849.
- EYH ZÂDE, Damad Abdurrahman Gelibolulu, *Mecmau'l-enhur fî erhi mülteka'l-ebhur*, Dâru'l-ihyâi't-turasi'Arabî, h. 1316.
- RB NÎ, emseddin el-Hafîb Muhammed b. Ahmed, Mugni'l-muhtâc, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1997.
- TAHÂVÎ, Muhtasaru't-Tahâvî, thk. Ebü'l-Vefa el-Efgani, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, h. 1370.
- _____, *erhu meâni'l-âsâr*, tahrîc brahim emseddin, Darü'l-Kütübi'l-Imîyye, Beyrut, 2006.
- T RM ZÎ, Ebû sâ Muhammed b. sâ, Sünen-ü Tirmizî, stanbul, 1992.
- TÛRKMÂNÎ, Muzaffer Yusuf b. Ömer b. Ali, *el-Mu'temed fi'l-edviyeti'l-müfrede*, tsh. Mustafa Sakka, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ty
- ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-'arûs*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Vizaretü'l-r ad ve'l-Enba', Kuveyt, 1965.
- Risale fi massu'd-duhan ve urbü'l-kahva ve bali'l-efyon, Süleymaniye ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3212.
- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/256556/hashish> Eri im tarihi: 18.04.2013.